

ADRIAN CHIRCU
(Cluj-Napoca)

UN VECHI SUFIX ADVERBIAL REGIONAL: *-UL*

0. În rândurile de mai jos, ne propunem să urmărim modul în care a apărut și a funcționat în limba română veche un sufix adverbial rar întâlnit. Încă de la început, trebuie să remarcăm faptul că, în paginile studiilor dedicate adverbului, sufixul adverbial *-ul* nu este menționat, chiar dacă apare în textele românești din secolul al XVII-lea, în regiunea Banat-Hunedoara, redactate cu alfabet latin și cu ortografie maghiară. De asemenea, menționăm că inventarul adverbilor în *-ul* este foarte redus (câteva unități) și se pare că este vorba despre un afix, ale cărui origini trebuie căutate în limba maghiară, întrebându-ne pentru exprimarea modalității.

1. În maghiară, sufixul asupra căruia ne-am oprit este unul modal, însă nu se poate atașa la orice bază derivativă, așa cum ne-am așteptat, chiar dacă, în această limbă, posibilitățile de a exprima modalitatea sunt la fel de numeroase ca în română.

1.1. Astăzi, în maghiară, sufixul adverbial *-ul* prezintă două variante: *-ul* și *-ül*, a căror întrebare depinde foarte mult de armonia în cadrul cuvântului, în sensul că, dacă, în rîndul cuvântului, avem una dintre vocalele *e, i, ö, ü*, atunci sufixul care se atașează este *-ül*, iar, dacă, în rîndul cuvântului, sunt vocalele *a, o, u*, atunci trebuie să folosim pe *-ul*.

1.2. În zilele noastre, sufixul *-ul* este mai degrabă întrebându-ne pentru a desemna o limbă: *németül* ‘nemete’, *oláhul* (peiorativ) ‘române te’, *olaszul* ‘italiene te’, *románul* ‘române te’, și, mai rar, denumește un comportament *betyárul* ‘haiduce te’, *vitézüil* ‘viteje te’, *ravaszul* ‘cu iretenie’, *rosszul* ‘prost, rău, greșit’, *gazemberül* ‘mielute te, ticloete’, *kutyául* ‘câine te’.

2. Cele câteva forme în *-ul* care se găsesc în textele noastre vechi răsăritice sunt tributare, probabil, unor modele maghiare care au fost calchiate.

În acest sens, Nicolae Drăganu susține că „influența limbii ungurești în acest timp era atât de puternică, încât numeroase cuvinte ungurești erau întrebuintate în limba românească, care nu era cultivată în coală, întocmai ca neologismele de astăzi. Nimic nu dovedește mai mult decât această influență decât faptul că, în acest timp, afară de sufixele ungurești pe care le avem și acum în limbă [...] eram pe cale să mai primim și altele” (Drăganu 1924–1926, p. 147).

2.1. O primă semnalație a acestor adverbe o datorăm lui Gr. Silaș care, prezentând o *Psaltire calviniano-română versificată*, întocmește și un „vocabulariu alfabetic de toate cuvintele și formele bune mai vechie” (Silaș 1875, p. 143), pe care îl prezintă în două numere ulterioare¹, considerând că majoritatea cuvintelor sunt „mai rare, mai arcaice, dară totu-odată bune românești” (nr. 13, p. 151).

În paginile glosarului, Gr. Silaș înregistrează și comentează unele forme mai vechi, pe care le consideră importante pentru cititor. Printre cuvintele menționate, se găsesc și așezătoarele forme adverbiale în *-ul*, asupra cărora vom zăbovi.

Formele adverbiale sunt: ***adensulu***, în *adinsu* (Ps. XXXIII); ***adesulu***, *adeseori* (Ps. CIII); ***cu scurtulu***, *pre scurtu*, *scurtu*; ***nebuniulu***, *nebunesce* (Ps. LIX); ***orbiulu***, *orbesce* (Ps. LXXIX). Valoarea lor adverbială este de netăgăduit, însă credem că trebuie să facem o distincție între acestea.

2.1.1. Primele forme trebuie mai degrabă apropiate de construcțiile românești cu articol hotărât aparent (fals determinare), care sunt frecvente în limba veche (*cu totul*, *cu multul*, *cu dereptul*, *cu de-adinsul* (*cu tot adinsul*), *pe am nuntul*, *pre strîmbul*), nemaia-mintindu-le pe cele care se încadrează în clasa locuțiilor de tipul *de-a ... -ul*, *-a* (*de-a lungul*, *de-a valoma*) decât de un posibil model maghiar:

(1) *i e intrai înlontrul*, *văzu copilul gâos mic zberzând* [...] (H, 111, p. 47);

¹ Vocabularul a apărut în „Transilvania”, nr. 13 (1 iulie 1875) și 14 (15 iulie 1875).

- (2) *Mai **cu multul** spal -m de f r delegea mea i de p catul mieu cur a te-m [...]* (D, PÎ, 63r, p. 405);
- (3) *[...] cel ce au fost i iaste, c iscode te i tie **cu am runtul** ca un Dumnezeu adeverit* (EÎ, p. 248);
- (4) *Spune-mi, fiule, au doar ai jurat **cu strâmbul** i în ce chip te-ai jurat?* (AI, OD, f. 209v, p. 207);
- (5) *[...] carele s scrie **pe am runtul** toate i **cu de-adinsul**, precum de alte ri [...]* (CC, I R, 3r, p. 146);
- (6) *[...] Si de Fet pre Fet tindesva mila Pr'acseja Kari cu derept szluseszk lui kari **adeszul** legsej [...]* (apud Dr ganu 1924–1926, p. 148).

2.2. Nu puteam întrevedea o influen maghiar la aceste forme adverbiale pseudoarticulate men ionate mai sus, deoarece ele cunosc o r spândire mult mai larg i le întâlnim i în texte care nu au alfabeta latin i ortografie maghiar .

În acest sens, exemplul de mai jos, g sit într-o tip ritur b lgr -dean (*Pânea pruncilor*) cu slove chirilice, este elocvent i ne ajut s înl tur m o posibil influen maghiar :

- (7) *De ne vom pomeni **adesul** de spre priiatincii no tri i gr i bine de ei i tainele noastre lor le vom ivi* (PP, 63r, p. 58).

2.3. Într-adev r, ultimele dou adverbe extrase de Gr. Sila i din *Psaltirea calviniano-romana versificat* (**nebuniul** i **orbiul**) ne trimt spre un tipar maghiar, mai ales c o apropiere (formal) de afixul maghiar *-ul* se poate întrevedea.

Intervine îns o întrebare, i anume dac formele explicate de Gr. Sila i (**nebuniulu**, *averbu ca mai diosu orbiulu*, *nebunesce*; **orbiulu**, *ca mai susu nebuniulu orbesce*, *magh. vakmeröképpen*) sunt sigur calchiate sau nu?²

2.3.1. Punerea la îndoial a solu iei propuse se datoreaz faptului c am identificat urm toarea sintagm în paginile unui text înrudit (*Psalterium Hungaricum*) (P, TRVALPH), provenind din aceea i zon i redactat cam în aceea i epoc :

² În maghiar , avem *bolondul* ‘ca un nebun, orbe te, p tima ’.

(8) *Pre jel ele szegsate syrau/Forte ku orbiu [...]*³ (P, TRVALPH, p. LXIV, 19–20, p. 275).

2.3.2. Prin urmare, din exemplul nostru, reiese c , în limba română , în veacul al XVII-lea, exista un adjectiv *orbiu*⁴ care intra, alături de prepoziția *cu*, în structura unei locuțiuni adverbiale, și aveau împreună în elesele ‘orbe te’. Acest fapt este evident, mai ales c unitatea frazeologică este precedată de un morfem al categoriei gramaticale a comparației (*forte*).

2.3.2.1. Astfel, îndoiala lui N. Drăganu se poate infirma. Acesta susținea, fără prea multe argumente, c „dacă în privința lui *am nuntul* am putea avea oarecare îndoială, putându-se ca autorii Dicționarului să nu fi înțeles și scos greșit din construcțiile *pre am nuntul*, *cu am nuntul*, *de-am nuntul*, *cu de-am nuntul*, această îndoială nu se poate menține față de *ararul* și *adesul*” (Drăganu 1924–1926, p. 147).

2.4. Dintre formele în *-ul*, *lupiu*⁵ a fost discutat și de V. Bogrea, care vede un „evident decalaj regional sau personal, după *farkasul*” (Bogrea 1922–1923, p. 803). În ceea ce ne privește, considerăm c este vorba despre o creație de autor care, cunoscând limba maghiară, a încercat să redea cât mai fidel forma românească (în maghiară, avem *farkas módjára* ‘în felul lupilor’, *mint a farkas* ‘ca lupii’ (*nevetni, sírni* ‘a plânge, a urla’).

³ E posibil să avem un împrumut latinesc târziu. În latină, era întâlnit ca nume propriu *Orbius* (Gaffiot 1967, col. II, p. 1089).

⁴ Sufixul *-iu*, în acest caz nu se mai referă la culoarea substantivului derivat, ci la o caracteristică a bazei. Opinia noastră este contrară celei propuse de Daniele Pantaleoni (P, TRVALPH, p. 122), care afirmă c „există o problemă în legătură cu sufixarea acestui cuvânt, sufixul *-iu* fiind adăugat de obicei la substantive de tip *aur*, *argint*, *aram* etc. pentru a crea adjective precum *auriu*, *argintiu*, *aramiu* etc. O explicație posibilă pentru derivarea cuvântului nostru [s.n. *orbiu*] ar putea fi sufixul maghiară *-ul*, prin care în limba respectivă se creează adverbe pornind de la adjective: *magyar* – *magyarul*; *rossz* ‘rău’ – *rosszul*”. În limba română, există o serie de adjective în *-iu*, care nu se referă la culoare: *grijuliu*, *mijlociu*, *moliu* etc.

⁵ Adjectivul *lupiu*, *-ie* este atestat în secolul al XX-lea cu înțelesul de ‘care are culoarea părului de lup’, însă noi considerăm c , mai degrabă, ar trebui plecat de la sensul ‘care are caracteristica bazei’. Cu siguranță, acest cuvânt a existat și în vechea română. De asemenea, avem în română și adjectivul *vulpiniu*.

2.5. Forme asemănătoare cu cele anterior discutate întâlnite în Gheorghe Chivu în paginile *Dictionarium valahico-latinum*. Autorul observă că „avem câteva forme neînregistrate anterior: *ararul* «rar», *adesul* «adesea», *am nuntul* «în mod am nun it», *lupiul*, lupe te, ca lupii, create după modelul adverbelor maghiare derivate cu *-ul*” și consemnate exclusiv în texte bilingve (Chivu 2008, p. 56).

2.5.1. Având în vedere faptul că acest dicționar provine tot din zona în care apar textele românești cu ortografie maghiară, s-ar putea ca, în paginile sale, să avem, de fapt, o glosare a unor texte, iar unul dintre acestea să fie chiar *Psaltirea calviniano-romana versificată*.

2.6. Consultarea mai multor dicționare ample ale limbii maghiare pentru a identifica posibile forme primare maghiare calchiate sugerează că nu există un echivalent în *-ul* pentru *orbiul*, iar pe *farkasul* l-am găsit o singură dată (1864) (Czuczor, Fogarasi 1864, p. 64, col. II), de unde reiese că nu era un cuvânt larg răspândit în limba maghiară, din moment ce apare rareori înregistrat (explicat prin *farkas módjára* ‘în felul lupilor’; *farkas gyanánt* ‘a lua pe cineva drept lup’)⁶.

2.7. De altfel, nici în română nu putem afirma că sunt larg răspândite adverbele echivalente ale lui *farkasul*, folosirea lor fiind, mai ales, una dialectală, regională. Totuși rămân sub semnul întrebării de ce autorii nu au listat forme românești în texte și a fost nevoie să calchieze.

După cum se știe, româna dispune de mijloace variate de exprimare: pe de o parte avem *orbi* și *orbe te*, iar, pe de altă parte, *lupi* și *lupe te*. Probabil că, în română, la acea vreme, aceste adverbe nu cunoșteau în zona Banat-Hunedoara o întrebuințare frecventă, de aceea, autorul a făcut apel la calcuri după posibile adverbe maghiare.

2.8. La fel, se poate discuta și despre *nebuniul* care se apropie, în ceea ce privește semnificația și afixul, de magh. *bolondul*. În ciuda faptului că nu avem atestat o formă *nebuniu*, trebuie să o presupunem, pentru a explica forma prezentă în dicționar.

⁶ Cele mai ample lucrări lexicografice bilingve româno-maghiare sau maghiaro-române sau cele regionale (ale graiurilor maghiare transilvănene) nici măcar nu-l menționează. Noi am consultat, în acest sens, DRM, DMR, EMSz.

2.8.1. Astfel, prin intermediul explicațiilor noastre, se infirmă teoria vehiculată de Nicolae Drăganu, potrivit căreia „e greu de spus cum s-a făcut derivațiunea acestor trei adverbe din următoarele [*s.n. lupiul, nebuniul, orbiul*] cât timp nu știm sigur cum se rostiau: cu *i* ori cu *o*. În cazul că rostirea ar fi fost cu *o* am putea să ne gândim ori la mutarea consonantei finale a radicalului, mai ales în *nebuniul* < *nebuny* < *nebun* [...] ori la alăturarea formei arhaice *-jul* a lui *-ul*, cu toate că aceasta se întrebuiștea de obicei numai în legătură cu cuvintele terminate în vocală” (Drăganu 1924–1926, p. 148).

2.9. Prin urmare, sufixul maghiar *-ul* (iar nu *-iul* sau *-jul* cum propune N. Drăganu) s-a atașat unor baze adjectivale care aveau deja în structura lor sufixul *-iu*, afix ce permitea crearea unor adverbe ca cele anterior prezentate.

„Inventarea” unor cuvinte era o ultimă soluție pentru gramaticii vremurilor, în speranța că vor reuși să explice cât mai bine cuvintele sau sensurile prescurtate în paginile textelor⁷.

Se observă clar, așa cum anticipa și Nicolae Drăganu, că Halici [autorul *Dictionariumului valachico-latinum*] „vorbea și scria mult mai ușor și mai ușurete decât românii. Și așa va fi făcut și în graiul zilnic, mai ales că prietenii și cei mai mulți se recrutau dintre unguri și sași. Graiul său deci trebuie să fi fost plin de elemente ungurești” (Drăganu 1924–1926, p. 149).

3. Faptele de limbă evidențiate în acest studiu ne dovedesc că, în ceea ce privește derivarea adverbială cu afixul *-ul*, românii au imitat, probabil, un model maghiar, în acord cu posibilitățile a două sisteme lingvistice diferite: pe de o parte, cel românesc, pe de altă parte, cel maghiar. Artificialitatea formelor derivate în *-ul*, a făcut ca acestea să fie percepute ca străine și să nu mai fie întrebuințate peste veacuri, nici măcar în zona de proveniență a textelor.

⁷ Vezi cazul lui Teodor Corbea (2001), care inventează o serie de forme ce nu se mai regăsesc în alți autori.

BIBLIOGRAFIE

a) studii i articole:

- Bogrea 1922–1923 = V. Bogrea, *Contribu ii la studiul sufixelor române ti*, 1. *Un sufix unguresc în române te*, în DR III, 1922–1923, p. 803.
- Ciompec 1985 = Georgeta Ciompec, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie i diacronie*, Bucure ti, Editura tiin ific i Enciclopedic , 1985.
- Ciompec 1980 = Georgeta Ciompec, *Observa ii asupra particulelor adverbiale din limba român* , în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 85–95.
- Dr ganu 1924–1926 = N. Dr ganu, *Mihail Halici (Contribu ie la istoria cultural românesc din sec. XVII)*, în DR IV, 1924–1926, partea 1, p. 77–169.
- Sila i 1875 = Gr. Sila i, *Psaltirea calviniano-romana versificat (Unu document literariu-istoricu de in secl. XVII)*, în „Transilvania”, VIII, 1875, nr. 12, p. 141–145; 13, p. 151–153; nr. 14, p. 160–163.

b) dic ionare:

- Corbea 2001 = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Edi ie de Alin Mihai Gherman, vol. I. *Studiu introductiv, note i text*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- Czuczor, Fogarasi 1864 = Czuczor Gergely, Fogarasi János, *A Magyar nyelv szótárará*, második kötet, Pest, Emich Gusztáv Magyaer Akadémiai Nyomdasznál, 1864.
- Chivu 2008 = Studiu lingvistic. Adverbul, în *Dictionarium valachico-latinum. Primul dic ionar al limbii române*. Studiu introductiv, edi ie, indici i glosar de Gh. Chivu, Bucure ti, Editura Academiei Române, 2008.
- Gaffiot 1967 = Félix Gaffiot, *Dictionnaire illustré latin-français*, Paris, Éditions Hachette, 1967.
- DMR = Kelemen Béla, Szász Lőrincz (coord.), *Dic ionar maghiar-român/Magyar-román szótár*, vol. I (A–J), Bucure ti, Editura Academiei Române, 2010.
- DRM = Emil Petrovici, Kelemen Béla (coord.), *Dic ionar romîn-maghiar*, vol. I (A–L), Bucure ti, Editura Academiei Române, 1964.
- EMSz = Szabó T. Attila (coord.), *Erdély Magyar szótörténeti tár*, vol. III (Kötet EH–Felzs), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.

c) izvoare:

- CC, I R = Constantin Cantacuzino, *Istoriia râi Rumâne ti*. Edi ie critic , studiu filologic, studiu lingvistic, glosar i indice de nume proprii de Otilia Dragomir, Bucure ti, Editura Academiei Române, 2006.
- PÎ = Dosoftei, *Psaltirea de-n les*. Text stabilit i studiu lingvistic de Mihaela Cobzaru, Ia i, Casa Editorial Demiurg, 2007.

- EÎ = *Evangelhie înv toare* (Govora, 1642). Edi ie, studiu introductiv, note i glosar de Alin-Mihai Gherman, Bucure ti, Editura Academiei Române, 2011.
- H = *Herodot*. Traducere româneasc publicat dup Manuscriptul g sit la M n stirea Co ula de Nicolae Iorga, V lenii de Munte, Tipografia «Neamul Românesc», 1909 (edi ie anastatic , Bucure ti, Editura Artemis, 2003).
- AI, OD = Antim Ivireanul, *Opere. Didahii*. Edi ie de Gabriel trempel, Bucure ti, Editura Minerva, 1997.
- P, TRVALPH = Daniele Pantaleoni, *Texte române ti vechi cu alfabet latin: Psalterium Hungaricum, în traducere anonim din secolul al XVII-lea*, Timi oara, Editura Universit ii de Vest, 2008.
- PP = *Pânea pruncilor sau În v tura credin ii cre tine ti strîns în mic um* . Edi ie îngrijit de Florina Ilis. Studiu istoric de Ovidiu Ghitta. Studiu filologic de Florina Ilis, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2008.

UN ANCIEN SUFFIXE ADVERBIAL RÉGIONAL: -UL (Résumé)

Dans son intervention, l’auteur se propose de discuter du problème d’un affixe adverbial à caractère régional entré en roumain suite aux contacts linguistiques roumano-hongrois. Cet affixe est présent seulement dans des textes anciens parus dans la zone comprise entre le Banat et Hunedoara, au Moyen Âge, écrits en roumain, en utilisant l’alphabet latin et l’orthographe hongroise.

Il semble que ce suffixe (-ul) soit d’origine magyare (voire *rosszul* ‘faiblement, follement, simplement’), étant donné qu’il est très fréquent dans cette langue où il est employé avec une valeur adverbiale. Le problème essentiel est de démontrer qu’il existe deux affixes -ul, le premier entrant dans la structure des adverbes calqués d’après le modèle hongrois (*nebuniul*), et le second, dans la structure des adverbes anciens roumains (*adesul*). L’auteur s’attarde aussi sur l’origine des radicaux auxquels s’attache ce suffixe.

CUVINTE-CHEIE: *adverb, diacronie, derivare, suffixe, contacte lingvistice.*

KEYWORDS: *adverb, diachronie, derivation, suffix, languages in contact.*

*Universitatea „Babe -Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31*